Ғилем һәм ғәмәл

ТАРИХЫБЫҘҘА МӨҺИМ ВАҠИҒАЛАР

Зәки Вәлидиҙең тыуыуына 124 йыл

Ә. СӘЙҒӘФӘРОВ,
крайҙы өйрәнеүсе

1918 йылдың 13 июнендә Башҡорт Хөкүмәтенең хәрби бүлеге башҡорт ир-егеттәрен милли армия сафына хеҙмәт итергә саҡырыу тураһында фарман сығара. Хәрби совет тарафынан Башҡорт ғәскәренең командирҙары билдәләнә: 1-се башҡорт полкы командиры итеп поручик Туймакаев (1917 йылғы революцияға тиклем кесе офицер чины), 2-се полкка подпоручик Ғәбитов, 3-сө полкка Бикмәтов, 4-се полкка ротмистр (капитан) Ә.Карамышев, беренсе бригадаға полковник Аксулпанов, 1-се дивизияға генерал-лейтенант Ишбулатов тәғәйенләнә.

1918 йылдың ноябренән 1919 йылдың февраленә тиклем башҡорт ғәскәре Колчак-Дутов яғында ҡыҙылдарға ҡаршы әүҙем һуғыш хәрәкәттәре алып бара, Ырымбур-Өфө-Стәрлетамаҡ араларында фронт тота. Ҡыҙылдарҙы етди юғалтыуҙарға дусар итә. Бының тураһында Әхмәтзәки Вәлиди: "Ҡыҙыл Мәсет (хәҙерге Мораҡ ауылы-авт.) яныңдағы Юлдыбай ауылында төнгә һөжүмдә советтарҙың бер кавалерия полкы тар-мар ителде. Ҡыҙылдарҙың ҡотолғандары эске кейемдән, ялан аяҡ ҡар кисеп ҡасты... Петровск (1918 йыл, 10.12 декабрь), Әхмәр ауылы тирәһендә (1919 йыл, 12 ғинуар) ҡаты һуғыш булды һәм икеһендә лә беҙ еңдек..." - тип яҙған "Хәтирәләр", Өфө, "Китап", 1994 йыл, 280-се бит). Башҡорт ғәскәре яугирҙәренең ҡаһарманлығы тураһында советтарҙың 1-се армия командиры Г.Д.Гай актар яғында үҙҙәренә ҡаршы һу-ғышҡан башҡорт корпусы бүлек-тәренең 1919 йылдың февраленә тиклем Һамар-Стәрлетамаҡ-Верхнеурал-Ырымбур-Троицк йүнәлешендә Ҡыҙыл Армияның 20-се, 24-се дивизияларына ҡаршы ифрат ҙур ныҡышмалылыҡ менән һуғышыуҙарын билдәләгән. Шулай булыуға ҡарамаҫтан, Омскиҙа торған Колчак, Ырымбурҙағы Дутов армиялары штабтары һәм Силәбеләге Чехословакия корпусы тарафынан Башҡорт ғәскәренә алдан килешелгән ярҙам күрһәтелмәй. Киреһенсә, 1918 йылдың 21 октябрендә Колчак штабынан Вәлидовҡа телеграмма килә. Унда акса етешмәү сәбәпле

башҡорттарҙан торған хәрби частарҙың урыҫ хәрби берәмектәренә беркетелеүе, Башҡорт корпусы штабын һәм хәрби советын финанслауҙы туктатыу, ғәскәри бүлектәрен комплектлау, өйрәтеү мәсьәләләре армия командиры генерал Дутовҡа тапшырылыуы тураһында әйтелә. Быға өҫтәп Дутов Кесе Башҡортостан биләмәләрендә төҙөлгән ун өс башҡорт кантоны идаралыктарын, Башҡорт ғәскәри идаралығы, хәрби советын, айырым Башҡорт корпусы штабын бөтөрөү тураһында фарман сығара. 1918 йылда Себерҙә монархия диктатураһы иғлан иткән Колчак һәм уның ҡуштандары Башҡортостан автономиялы республикаһы тураһында ишетергә лә теләмәй. Уларҙың максаты - "Бүленмәҫ берҙәм Рәсәй", унда айырым республикаға юл ҡуйылмай. Ҙур көс сарыф итеп ҡатмарлы шарттарҙа төҙөлә башланған Башҡортостан дәүләтселеген Зәки Вәлидов хәҙер тик совет власы яғына сығыу һәм уның эсендә автономия өсөн әҙмә-әҙлекле эш алып барыуҙа тәҫмөрләй. Сөнки 1917 йылдың 2 (15) ноябрендә Рәсәй Халыҡ Комиссариаттары Советы тарафынан сығарылған "Декларация прав народов России" исемле документта Рәсәйҙә халыҡтарҙың үҙбилдәләнешен хәл итеү хокуҡтары ҡаралған.

1918 йылдың 21 ноябрендә Башҡортостан Хөкүмәте ултырышында совет власы менән үҙенең автономияһы тураһында килешеү шарттары мәсьәләһен тикшерә. Артабан Хөкүмәт делегациялары Рәсәй етәкселеге менән һөйләшеүҙәр алып бара башлай.

1919 йылдың 8 февраленә Башҡортостан Хөкүмәте үҙенең Кананикольск ауылында үткән ултырышында М.Халиков һәм Х.Сәғитовтың Өфөлә советтарҙың урындағы органдары менән башҡорт ғәскәрҙәренең советтар яғына сығыуы тураһында һөйләшеп килешеүҙәрен хуплап, ҡарар ҡабул итә. Шунан һуң советтар яғына сығыуҙың шартарын хәл итеү өсөн М.Кулаев, М.Халиков, А.Бикбауов составында Башҡорт Хөкүмәте делегацияһы Мәскәүгә юллана. Был көндән алдараҡ башҡорт ғәскәре Билал ауылынан башлап Таулыкайға тиклем арала Һаҡмар йылғаһы буйына, ә уның штабы Темәскә күсеп урынлаша. Урындағы ауылдар халҡы үҙенең милли ғәскәренә мөмкин тиклем төрлө ярҙам күрһәтә. Хәрби фронт һыҙығы ул осорҙа хәҙерге Баймаҡ районы биләмәләре аша үтеп, көнсығышта - актар, көнбайышта ҡыҙылдар ғәскәрҙәре торған була. Актар яғында ҡыҙылдарға ҡаршы һуғышып йөрөгән башҡорт яугирҙәрен советтар яғына бороп сығарыу өсөн улар менән аңлатыу эштәре алып барыла, йыйылыштарҙа мәсьәләне тикшереүгә ҡуйып, уполномоченныйҙар ярҙамында фекер алышыуҙар ойоштороло. 1919 йылдың 18 февраленә Темәс ауылында Башҡорт Хөкүмәте үҙенең совет власы яғына сығыуы тураһында иғлан итә. Башҡорт ғәскәренең 5 йәйәүле, 2 атлы полкы, уларҙа хеҙмәт иткән 5556 яугир Ҡыҙыл Армия составына ҡушылырға тейеш була. Был турала ғәскәр башлығы Ә.З.Вәлидовтың 70-се йәшерен фарманы сыға: "Темәс ауылы, Башҡорт ғәскәре штабы, 1919 йыл, 16 февраль, 20 сәғәттә.

Башҡорт ғәскәренә һәм башҡорт халкына 1919 йылдың 18 февраленә иртәнге 10-дан совет власы яғына сығыу һәм совет Ҡыҙыл Армияһы менән берлектә революция дошмандарына, милләттәрҙең азатлығына һәм үҙаллылығына ҡаршы булған Колчак, Дутов һәм бөтә донъя империализмына ҡаршы аяуһыҙ көрәш башлау тураһында иғлан итәм. Башҡорт ғәскәре составынан ҡасырға, революцияға хеҙмәт итеүҙән, уның дошмандарына ҡаршы көрәшеүҙән ялтаныусыларҙы тоторға һәм Темәс ауылында урынлашкан башҡорт ғәскәре штабына алып килергә әмер бирәм. Артабан хеҙмәт итеү өсөн башҡорт ғәскәре (корпусы) рәтендә ҡалыусы офицерҙарҙың шәхесе тейелмәслеге тураһында минең тарафтан гарантия бирелә. Был хакта совет власы менән килешелгән. Ошо фарманды бөтә полк, рота, эскадрон һәм командаларҙа уҡып ишеттерергә". 1919 йылдың 18 февраленә Темәс ауылында урынлашкан ғәскәр штабы Ҡыҙыл Армияның башка частары менән берлектә фронт һыҙығын тотоу өсөн сираттағы фарманында штабс-ротмистр Әүхәҙи Ишмырҙинға 1-се дивизия менән Һаҡмар үҙәне буйындағы пункттарҙы биләп алырға, Ҡыҙыл станцияһы, Баймаҡ һәм Юлыҡ ауылдары йүнәлешендә көсәйтелгән разведка алып барырға, 2-се дивизия командиры Ғәбиҙуллинға алдан күрһәтелгән Һаҡмар үҙәнендәге пункттарҙы биләп торорға, Ғәбәйҙулла (Ҡуштүбә) һәм Исән ауылдарына алғы частарҙы сығарып ҡуйырға, Әүжән-Петровский, Йәнгел һәм Ҡыҙыл станция йүнәлешендә көсәйтелгән разведка алып барырға, дошман ғәскәренең хәрәкәттәре тураһында белдереүҙәрҙе Темәс ауылында урынлашкан штабка ебәрергә ҡушылған. 1919 йылдың 18 февраленә Башҡорт Хөкүмәте үҙенең Темәс ауылында үткән ултырышында Башҡорт ғәскәренең 7 полкы тамам совет власы яғына сығып, Ҡыҙык Армия сафтарын тулыландырыуы тураһында иғлан итә. Был ваҡытта башҡорт ғәскәре 5 йәйәүле, 2 кавалерия полкынан тороп, уларҙа 5556 яугир хеҙмәт иткән.

1919 йылдың 21 февраленә Темәс ауылында I Бөтә башҡорт хәрби съезы үтә. Унда рота һәм эскадрондарҙың дөйөм йыйылыштарында һайланған 92 делегат, улар составында полк һәм дивизия командирҙары, Башҡорт Хөкүмәте һәм Шураһы ағзалары була. Съезда бурыстар, совет власы менән һөйләшеүҙәр барышы, ваҡытлы революцион комитет төҙөү, башҡорт ғәскәрҙәрен үҙгәртеп төҙөү мәсьәләләре күтәрелә. Ваҡытлы революцион комитет (Башревком) составына Ә.Вәлидов, И.Алкин, Г.Карамышев, Т.Имаков, М.Кулаев, Ю.Бикбов, А.Әҙеһәмов, У.Кыуатов, А.Йәғәфәров, Ф.Төхвәтуллин, Ә.Ишмырҙин, С.Мағазов ағзалар булып, ә М.Халиков, Я.Салихов, Н.Таһиров, Т.Рәсүлев, Г.Айытбаев, Г.Мөхәмәтйәров кандидаттар булып һайлана. 1919 йылдың 22 февраленә Башревкомдың ултырышы үтә. Унда Башревкомдың рәйесе итеп Әхмәтзәки Вәлидов, уның беренсе урынбаҫары - М.Кулаев, икенсе урынбаҫары Г.Карамышев, секретары итеп С.Мағазов һайлана. 1919 йылдың 23 февраленә Башревком комиссариаттар һәм бүлектәр төҙөү тураһында ҡарар сығара. Уларҙың етәкселәре итеп Башревком ағзалары һәм кандидаттары тәғәйенләнә: мәғариф эштәре буйынса - А.Йәғәфәров, хеҙмәт буйынса - И.Алкин, ер эштәре буйынса - Г.Айытбаев, финанс һәм һаулыҡ һаҡлау эштәре буйынса - У.Кыуатов, халыҡ хужалығы советы комиссариы (совнархоз) - Г.Карамышев, аҙыктүлек буйынса - А.Әҙеһәмов, юстиция буйынса - Ю.Бикбов, хәрби эштәр буйынса - Ә. Вәлидов, эске эштәр һәм милли мәсьәләләр буйынса - Ф.Төхвәтуллин, өгөт-нәсихәт һәм ойоштороу эштәре буйынса - С.Мағазов.

Темәс ауылы 1919 йылдың 20 мартынан, йәғни, В.И.Ленин рәйеслегендә РСФСР Совнаркомының Башҡортостан автономиялы республикаһы төҙөләүен иғлан иткән көндән, шул йылдың 12 августына тиклем, рәсми рәүештә Автономиялы Республиканың баш ҡалаһы булып тора.

Ләкин ғәмәлдә Башҡортостан Хөкүмәте Ырымбурҙан киткәс, үҙенең резиденцияһын күпкә алда, 1918 йылдың ноябренән Баймаҡҡа, унан шул йылдың аҙағында Темәскә күсергән.

Шиғри тулкындарҙа

Р.БИКБАЕВ,
Башҡортостандың халыҡ шағиры

Ғүмеремдә мин беренсе тапҡыр
Уяндым был серле доғаға.
Истамбулда таң һыҙылып килә,
Һауаларға тулып моң аға.

Аҙан ауазынан башланған көн
Ғүмеремдә әле тәүгеһе.
Береһе янда ғына тауыш бирә,
Алыҫтарҙан килә тегеһе.

Саҡыралар күпме манаралар!
Таң нурына аҙан моң сиккән.
Бар ҡаланы сорнап арбар ауаз
Ағыла нисәмә мең мәсеттән.

Был илаһи мәлдә иман моңон
Хайран ҡалып тыңлап
торғаным.
Сәйер донъя.
Ерҙең һәр тарафы
Үҙ яйына тормош ҡорғаны.

Юлдар үттем.
Байтаҡ илдәр күрҙем -
Күп оҡшашлыҡ.
Күп айырмаһы.
Истамбулда - мәсет манараһы.
Өфөләрҙә - завод торбаһы.

Башҡортостан күргәнә
генә түгел,
Ағыу һенде рухҡа, иманға.
Ҡоромланған, ләкин ҡоромаған.
Иманына халҡым инанған.

Динебеҙ ҡайта.
Манаралар ҡалҡа.
Булмаһа ла бик үк бейектән.
Нисек төҙөлһә лә,
Мәсеттәрҙең
Маҡсаттары уртаҡ, бөйөктәр.

Истамбулдың меңәр манараһы,
Мәғрур мәсеттәре Шәрҡтең!
Һоҡланып та һеҙгә, табынып та
Күпме илдә күпме юл үттем.
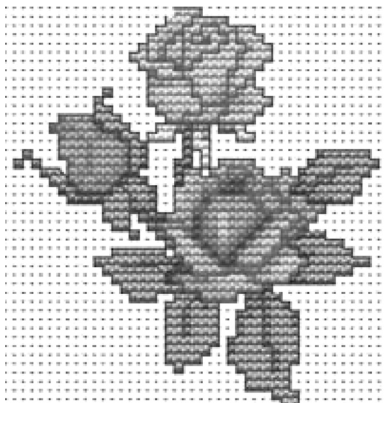
Тик барыбер гәзизерәк миңә
Ауылымдың кескәй генә мәсете.
Саҡ-саҡ ҡалҡып торған манара.
Изге йортҡа бында тәү ҡат инер
Өмөтбөҙ - сабый балалар.